

SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA
JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ
KULTURNI CENTAR BEOGRADA

SEFARDSKA KNJIŽEVNOST
IZDAVAŠTVO I PUBLICISTIKA
NA TERITORIJI BIVŠE
JUGOSLAVIJE

Beograd, od 5. do 25. oktobra 1992.
Kulturni centar Beograda
Galerija na spratu, Trg Republike 5

Španski Jevreji koji su se doselili na Balkan, prema sačuvanim dokumentima, bavili su se uglavnom trgovinom, manje zanatima. Verovatno je mobilnost i traganje za sredinom u kojoj će se nastaniti uticala na to da se ne otvaraju veće radionice, pa tako da današnjih dana tragamo za odgovorima na pitanje: da li su u većim centrima u kojima su se Jevreji na tlu bivše Jugoslavije nastanjivali, postojale radionice za umetničku obradu i izradu ritualnih predmeta za sinagoge i za kućnu prazničnu upotrebu.

Pored plastičnih umetnosti u kojima je teško razdvojiti import od dela lokalnih majstora, Sefardi sa tla nekadašnje Jugoslavije pokazuju svoju odanost tradiciji kroz očuvanje jezika, vere, folklor. Svakako najvredniji deo očuvanja te tradicije je usmena književnost i romanse koje su Sefardi pevali u svim svečanijim prilikama i trenucima kada im je život dopuštao malo opuštenosti. A za to je u relativno tolerantnim sredinama na Balkanu, u okrilju Otomanske imperije izgleda bilo prilika tokom pet vekova koliko je proteklo od izгона iz Španije.

Ovaj živi sefardski folklor presečen je u godinama holokausta kada je uništena jevrejska zajednica na ovom tlu. No pisci, naši savremenici, koji su znali cvetne bašte i sokake po Dorčolu i "Šeher Sarajevo", Ivo Andrić i Zuko Džumhur, doživljavali su ih kao eho Španije. Pesma Andaluzije, kako su je čuli i doživeli, odzvanja setno i u njihovim opisima i pričanjima.

Nema više tog sveta. Posle pet vekova, beogradski urbanizam je izmenio Dorčol, a srpsko-hrvatsko-muslimanski militarizam "Šeher Sarajevo". Utihnila je pesma. Ko to ovde još može da čuje?

Šta je ostalo od pisane sefardske književnosti?

Jedini hraničar života u jevrejskoj zajednici u Beogradu, koji je svoje pisanje zasnivao na poznavanju jevrejske književnosti i drugih istorijskih izvora na hebrejskom jeziku, bio je beogradski rabin Ignjat Šlang. Njegova knjiga Jevreji u Beogradu objavljena 1926. godine donosi niz citata i zanimljivih, slikovitih crtica iz svakodnevnog života beogradskih Jevreja iz XVI i XVII veka; on je prvi i do sada jedini i nepravičeni pregled jevrejske književnosti na ovom tlu. Ignjat Šlang je svoje delo bazirao pre svega na istraživanjima istoričara Solomona Rozanesa koji je u nekoliko tomova na hebrejskom jeziku objavio Istoriju Jevreja u Otomanskoj imperiji.²

Svakako najdragoceniji doprinos Šlangove knjige su poglavlja o beogradskoj jevrejskoj zajednici u XVII veku i o radu slavnih beogradskih rabina koji su vodili ovu školu. Oni su bili izloženi svim stradanjima i teškoćama življenja na Balkanu u to vreme: proganjeni su i seljakali se od Španije do Balkana, u potrazi za poslom putovali su od Soluna do Budima, knjige i spisi nestajali su im u požarima, oni sami zatvarani su i odvođeni u ropstvo u brojnim ratovima. Ipak njihova učenost i znanje mnogih jezika (svaki rabin na ovim teritorijama je govorio hebrejski, nemački i španski a često i mađarski i turski), poznavanje verskih propisa i lokalnih običaja pribavljali su im veliko poštovanje učenika i sledbenika i čitave sredine u kojoj suživali. Knjiga je delila sudbinu svojih vlasnika³

Zlatni vek beogradske jevrejske književnosti i delatnosti je žive obeležio je pored učenosti i veliki stepen tolerancije između Aškenaza i Sefarda, pa su ovu zajednicu

¹ Kako je interes istoričara i istraživača za Jevreje u Beogradu rastao u poslednjih nekoliko godina, tako se Jevrejskom istorijskom muzeju sve češće obraćaju dobronamernici sa sugestijom da bu Šlangovu knjigu trebalo ponovo štampati. Reprint ove knjige svakako bi zadovoljila izvesnu znatiželju no želimo da ukažemo na to da bi se moglo uraditi i nešto više.

² Možda bi prevod Rozanesa (bar nekih delova njegove obimne istorije) bio isto tako važan potez za našu historiografiju kao i preštampavanje Šlanga.

³ Ženi Lebl u knjizi Plima i slom, (Gornji Milanovac, 1990. str. 67) donosi opis spasavanja iz nabujalog Vardara. Opis je objavio rabin Avram Carfati u svojoj knjizi Birkat Avraham, Venecija, 1552. Pošto je opisao kako su ga ljudi izvukli i kako je izbacio vodu, smrad i gorčinu, rabin kaže: "...čak i knjige koje sam nosio i one su sačuvane kao nekim čudom, te nisu propale u vodi".

⁴ I Šlang u svojoj knjizi donosi jedan zanimljiv detalj — javnu raspravu hebrejskih knjiga u Beogradu sredinom XVIII veka. Knjige su nađene u priljagu jednog jevrejskog putnika koji je stigao ladom u Beograd i tu naprasno umro.

dnicu ravnopravno vodili i aškenaski i sefardski rabini. Pomenućemo ovde osnivača škole Jehudu Lermu (umro 1642.) čiji spisi su nastradali u požaru, a ono što je uspeo da spasi, objavio je njegov učenik Simha Hakoen u Veneciji 1647. godine pod nazivom Peletat Bet Jehuda (Sačuvano iz Jehudinog doma). Ova knjiga posebno je značajna zato što pripada posebnoj vrsti jevrejske književnosti, zvanaj responze.⁴

Jehudu Lermu je nasledio Simha Hakoen (1622-1668), značajan pisac i učenjak, ali kako nas ovde interesuje samo sefardska književnost, pažnji ćemo posvetiti sledećem rabinu Josifu Almosninu (1643-1689.) koji je nasledio Hakoena u rabinatu. I ovaj rabin je stekao među savremenicima ugled, bio je pisac brojnih "responza". Kada su Austrijanci 1688. godine osvojili Beograd, odveli su u ropstvo sve beogradske Jevreje, a među njima i rabina Almosnina. Jevrejska zajednica Nikolburga (Mikulova) otkupila je iz zarobljeničtva učenjaka Almosnina, ali je on ubrzo umro. Njegova dela objavili su njegovi sinovi u Carigradu 1717. i 1731. godine.

U jednom od izvora koje navodi Ignjat Šlang, pominje se da je zajedno s rabinom Almosninom u ropstvo pao i drugi manje poznati beogradski rabin Moše Koen ali izgleda da ovu ličnost nije pogrobno istraživao. Ženi Lebl u tekstu Tragedija beogradskih Jevreja 1688. godine⁵ donosi podatke o dvojici beogradskih rabina koji su pali u ropstvo kada i Almosnino. Jedan je Josef Ibn Danon, sekretar Almosninov, koga je posle teških dana u austrijskom ropstvu otkupila jevrejska zajednica iz Praga. Posle nekog vremena on stiže u Amsterdam gde mu pomažu da se oporavi i on uspeva da opiše sve strahote ovog ropstva u tekstu Tri grančice vinove loze. Ovaj tekst, dovršen 1716. godine, Josef Ibn Danon je zamislio kao uvod u svoju knjigu. Uvod je sačuvan u rukopisu, a objavljen je delimično kod drugih autora.

U ovom tekstu Ž. Lebl rasvetljava i delo Peropisca Mošea Ben Mihaela Hakoena (Et Sofer, Furt, 1691.). Ovaj beogradski mladi učenjak takođe je pao u austrijsko ropstvo. Odveden je u logor u Osijeku gde je proveo dve godine. Pokušavajući da pomogne sebi i svojim sugrađanima pisao je pisma raznim ličnostima i jevrejskim zajednicama, a dopisivao se i sa Ibn Danonom koji se nalazio u Amsterdamu. Posle srećnog iznavljenja sabrao je i objavio svoja pisma (pisama izvanrednim stilom i rimovana). Nastavio je da živi u Veneciji gde se bavio i dalje izdavaštvom i pisanjem. Pored toga što je radio lekturu, predgovore i indekse za razne knjige drugih autora, on sam piše pesme i ode. Ž. Lebl u pomenutom tekstu daje i delimičan prevod pesme koju je Hakoen ispevao povodom tragičnih događaja 1688. godine.

Između ostalih učenih rabina koji su se 1688. godine zatekli u Beogradu bio je i sarajevski učenjak Nehemija Hija Hajon.⁶ Inače Nehaemiju Hiju Hajona najstikovitije je predstavio sarajevski nadrabin dr Moric Levi.⁷

Sarajevski Hispanolog, Kalmi Baruh, pisao je tridesetih godina ovog veka po sarajevskim časopisima briljantne tekstove u kojima je analizirao sefardsku kulturnu baštinu, jezik, folklor i književnost. Tek pedesetak godina kasnije njegovo delo je nastavilo, mladi beogradski istraživač, Krinka Vidaković. Oba ova istoričara književnosti učila su pad u kvalitetu književnih dela počet od XVI veka i veliki uticaj kabale. Evo šta kaže Krinka Vidaković (uz citate Kalmi Baruha): "Iz krila kabale rodila se vrsta lirike koja je njegovana među balkanskim Sefardima i s mnogo uspeha u Italiji u XVI stoljeću. Ali upravo usled konsolidacije sefardskih zajednica u novoj turskoj

⁴ Responze su oblik dopisivanja s pitanjima koja je upućuju učenim rabinima od kojih se očekuje savet u komplikovanim pravnim problemima do kojih dolazi usled nepoznavanja lokalnih i verskih propisa. Zato su ovakve knjige danas veoma dragocene kao izvor podataka o životu kakav je bio u vreme pisanja ovakvih responzi.

⁵ Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja br. 6, Beograd, 1992.

⁶ Podatak o tome dala je Ž. Lebl u knjizi Jevrejske knjige štampane u Beogradu 1837-1905, Gornji Milanovac, 1990.

⁷ Knjiga Morica Levija Die Sephardim in Bosnien, (Sarajevo 1911. godine) predstavlja hroniku boravka Jevreja u Sarajevu od doseljavanja do početka XIX veka. Kako se i Moric Levi koristio brojnim responzama i citirao autore koji su pominjali ovu malu jevrejsku zajednicu to je danas na ovim prostorima gde se zbog jezičke barijere istorijski izvori na hebrejskom skoro i ne koriste, ova knjiga od izuzetnog značaja.

sredini, uticaja kabale, odsečnosti od zapadnoevropske kulture (koja je upravo prolazila kroz preporod) i uključivanja u tadašnju levantsku kulturu — sefardska pisana književnost počela je da sledi izrazitu liniju opadanja i dekadencije. To se može ustvrditi uprkos nekim sporadičnim pojavama s manje ili više književne kulture. Pored toga ona je isključivo vjerska. Njeni su predstavnici rabini koji u zatišju meditiraju i komentarišu vječne knjige jevrejske: BIBLIJU i TALMUD... Pisalo se s namjerom vjerskog odgajanja, pa se zato lijepa knjiga nije mogla razviti".

Vratimo se rabinu Moricu Leviju iz Sarajeva. On sa dosta oštine piše o svom sugrađaninu koga smo spomenuli, Nehemiji Hiji Hajonu, za koga kaže da je od najranije mladosti naginjao "kabalističkim mistifikacijama i obmanama, pa je njegov život od mladosti do duboke starosti pun pustolovina i pretvaranja. Svojim licemjerjem, pobožnošću i lukavošću prouzrokovao je taj kabalistički pustolov strastveno uzbuđenje u židovskim općinama od Amsterdama do Jeruzalema, od Londona do Italije. Kao dijete iselio je u Palestinu, gdje je stekao svoju talmudističku naobrazbu. Kasnije se kao 18-godišnji mladić vratio u Sarajevo, gdje se oženio i od onda počinje njegov pustolovni život." Zatim slede navodi gde je sve Hajon putovao da bi propovedao kao sledbenik ideja Šabetaja Cvija, kao i to koji su se rabini upuštali s njim u polemiku pobijajući njegovo učenje proglašavajući njegova dela za "poganska". Moric Levi, kao sarajevski nadrabini morao je da ukaže na Hajona kao čoveka koji zastranjuje jer prihvata učenje lažnog mesije, ali je ipak u svojoj knjizi svemu ovome posvetio dosta mesta jer je to bila epizoda koja veoma slikovito opisuje tadašnje vreme:

"Iz rijetkih obrambenih spisa, koji potječu od te borbe, navest ćemo ovdje samo jedno mjesto, koje i nas zanima. U djelu "Hazad Cevi" (odbrambeni spis Hajona protiv Habama Cevija, Amsterdam 1714.) nalazi se na strani 37. časna izjava nekih španskih Židova, koji su iz Beograda iselili u Amsterdam; u toj izjavi oni odlučno pobijaju optužbu, koju je praški rabin Naftali Cahen podigao protiv Hajona, da je pripadnik S A B A T I J A N A C A. Ova izjava glasi: "Mi potpisani, nekadanjstanoavnici grada Beograda, nalazili smo se u tom gradu, kad je onamo došao učenjak Hija Hajon iz Bosna Saraja - gde je boravila njegova žena - da obavi neke poslovne kupnje; mi se zaklinjemo i td., da nismo nikada što rdavo čuli o pomenutom Hajonu, a naročito ne o tome da bi se odmetnuo svoje vjere, itd. Općenito je poznato, da se u turskoj državi ni jedan Židov koji se odmetne svoje vjere, ne smije u buduće odjevati židovskom nošnjom, jer bi se time izrugao opasnosti, a ako bi to ipak učinio, sama bi ga oblast u tome spriječila. Međutim je pomenuti Hajon javno išao u židovskoj nošnji kao i svi Židovi". Da pomenemo na kraju da je Hajon objavio još dve knjige: M o d a a R a b a A m s t e r d a m 1914. i D i v r e N e h e m i j a, Berlin, 1713.

Najznačajnija ličnost u istoriji sarajevskih Jevreja bio je rabin David Pardo — "morenu" (naš učitelj). Rođen je u Veneciji 1719. godine gde se i školovao. Jedno vreme je boravio u Dubrovniku i Splitu, a 1768. godine postavljen je za rabina u Sarajevu. Umro je u Jerusalimu 1792. godine. Prvu knjigu Š o s a n i m L e d a v i d napisao je u Splitu a štampao u Veneciji u dva toma, 1752. i 1754. godine. Bio je veoma plodan pisac i napisao je brojne knjige koje su štampane i prešampavane u nekoliko izdanja u velikim evropskim centrima. Pored njegovog književnog rada, značajan je i njegov pedagoški rad. Sve do pojave Davida Parda, sarajevski rabini bili su učenjaci koji su na poziv sarajevske jevrejske opštine dolazili iz inostranstva. Osnivanjem rabinske škole, Pardo je omogućio i sarajevskim učenicima da steknu solidno teološko obrazovanje.

Otac Davida Parda bio je rabin u Dubrovniku i prevodio je na ladino značajna dela rabinske literature. Sin Davida Parda Jichak ben David Pardo nasledio je svoga oca u sarajevskom rabinatu, a i on je bio plodan pisac čija su dela štampana u Livornu i Solunu. Unuk Pardov imao je težak život i bežeći od nedaća stigao je do Beograda. Bio je glavni beogradski rabin 1812. godine, a 1815. godine radio je kao učitelj u jevrejskoj školi u Zemunu.

Učestvovao je u velikom svečanostima beogradske jevrejske zajednice: otvaranje škole Bet Hamidraš, 1818. godiine, obnova sinagoge 1819. godine, na jevrejskom groblju na Paliluli 1820. godine, Rabin Avram Ichak Pardo detaljno je opisao ove svečanosti, nadahnut njima on je u okviru svojih beseda povodom osvećenja sinagoge, napisao i pesmu — odu Beogradu sa akro stihom BEOGRAD (Belogrado), a Ženi Lebl je u pomenutoj knjizi o jevrejskim knjigama štampanim u Beogradu i prevela ovu pesmu. Sarajevska rabinska škola s Davidom Pardom i njegovim nasledni-

cima, uzela je književni primat beogradskoj i e ž i v i i beogradskoj jevrejskoj zajednici koja se teško oporavljala posle katastrofe iz 1688. godine. Vreme koje je sledilo, bilo je vreme ratova i velike neizvesnosti — Beograd je bio čas u turskim, a čas u austrijskim rukama. U svakom novom osvajanju, bilo je ponovo razaranja i uništavanja i kuća i imovine i sinagoga. Do ponovnog pravog procvata beogradske jevrejske zajednice i obnavljanja kulturnih tekovina doći će za vreme vladavina kneza Miloša. No i u drugim sefardskim zajednicama na Balkanu prilike nisu dopuštale dalje razvijanje rabinske literature.

U Splitu i Dubrovniku prevladavao je uticaj italijanske kulture, pa su i jevrejske zajednice bile usmerene ka velikim centrima jevrejske kulture, Veneciji, Livornu, odakle su stizali molitvenici i gde su, uostalom, i učenjaci sa Balkana takođe štampali svoja dela. Molitvenici koji su štampani za potrebe jevrejske zajednice u Splitu bili su na hebrejskom. Najstarija knjiga za koju znamo da je štampana za potrebe Splitkih Jevreja je pesmarica P i z m o n z za praznik Simhat Tora, (Venecija, 1699.godine). Tokom XVIII veka u Veneciji je štampano još nekoliko molitvenika i molitvi koje je "Prema običajima Svete opštine Split" priredio David Pardo. Ostala je sačuvana i knjiga rezpanza koju je predsednik jevrejskog verskog suda u Splitu Jichak Musafija štampao u Livornu 1844. godine.

U Dubrovniku je stvarao slavni pesnik Didak Pir, poreklom iz Portugalije. Kako je on bio izvrstan poznavalac klasičnih jezika i filozofije, a pesme su mu štampane na latinskom u više navrata točkom XVI veka, to je njegov opus bio pristupačniji istraživačima pa je o Didaku Piru dosta pisano i jegova biografija kao i delo, pomno su istraženi.

Tradicionalnoj rabinskoj literaturi pripadaju dela druga dva Dubrovčanina, rabina Arona Koena i njegovog dede Salamona Ofa, koja su prema testamentu Arona Koena štampana u jednoj knjizi u Veneciji 1657. godine.

U Skoplju, Bitolju i Štipu delovali su mnogi učenjaci rabini, ali nikada nije postojala neka poznata rabinska škola kao u Beogradu i Sarajevu, jer su učenjaci dolazili iz Soluna ili su se tamo školovali. Ignjat Šlang navodi mnoge knjige ovih rabina kao izvore podataka za istoriju Jevreja na Balkanu. Zamila Kolonomos u svojoj knjizi "Poslovice, izreke i priče sefardskih Jevreja Makedonije", (Beograd, 1978. godine) navodi takođe ovakve knjige raspanzi sa obiljem detalja vezanih za trgovinu, zadata i običajno pravo.

Ženi Lebl u knjizi Plima i slom, u poglavlju D u h o v n i v o d i l i d e r i m a k e d o n s k o g j e v r e j s t v a, rasvetlila je malo više delatnost ovih rabina. Pokretljivost ovih učenjaka zaista je impresivna. Retko se može naći na biografiju nekog uvaževanog pisca i učitelja, a da on nije proputovao Italiju, Tursku, balkanske zemlje, a mnogi su stizali i do Amsterdama, velikog sefardskog centra. Najznačajniji među ovim učenjacima svakako je bio Josef ben David Ben-Lev rođen 1500. godine u Bitolju, a umro 1580. godine u Solunu. Rabini iz mnogih zajednica širom Otomanske imperije obraćali su se za mišljenje i savet Ben-Levu. On je sakupio ta pitanja i svoje odgovore i oni su objavljeni u dva toma u Amsterdamo 1726. godine, skoro 150 godina posle njegove smrti. Bitoljski rabini štampali su svoja dela i u Beogradu krajem XIX veka kod poznatog štampara S. Horovica.

XVIII vek bio je vek haranja kuge po Bosni i Sarajevu, vek ratova koji su osiromašivali druge sefardske zajednice. Jevrejsko stanovništvo znatno se smanjilo. Na trgovinske veze se ipak održavale, život je tekao dalje pa su pojedini rabini i čivave rabinske porodice nastavile tradiciju pisanja komentara, priručnika, rituala za pojedine praznike i prilike. Tridesetih godina XIX veka proradila je Knjaževska štamparija u Beogradu, te ovde sada dolaze rabini iz Sarajeva, Palestine, Sofije, Zemuna, Beča i drugih mesta da štampaju knjige.

Nekoliko rabinskih porodica obeležilo je vek rada jevrejske štamparije u Beogradu. To su porodica Farhi (dolaze kao emisari iz Svete zemlje) porodica Papo iz Sarajeva, porodica Alkalaj iz Beograda, porodica Izrael iz Bitolju. Za razliku od svih ovih porodica, porodica Hajim-Davič, koja je najzaslužnija za početak rada u Knjaževskoj štampariji, nije bila rabinska porodica već izdavačka. No i oni su u knjigama pisali da se bave "svetim poslom". Izrael ben Hajim iz Beograda, radio je krajem XVIII i početkom XIX veka u Beču kao prevodilac knjiga sa hebrejskog na ladino, kao pisac, priredivač, urednik i izdavač. On je svojim prevodom Biblije na ladino, pomogao širenju popularne verske literature sefardske centre na Balkanu i okolnim zemljama (ne zna se ko mu je bio otac ali nije isključeno da je bio rabin,

jer bi inače bilo teško objasniti otkuda je Izrael ben Hajim imao tako izvanredno znanje). Hajim ben David Hajim Davičo iz Beograda (1800-1869.) učio je štamparski zanat kod svoga strica Izraela ben Hajima, u Beču i po nekim izvarima, po povratku u Beograd, sam je izradio slova za štampanje knjiga na hebrejskom u Knjaževskoj štampariji. Koliko su članovi porodice Hajim-Davičo, imali izdavačkog duha vidi se i po tome što su znali šta da štampaju i kome i kako da napišu predgovor i kako da na naslovnoj strani istaknu vrednost knjige koju preporučuju čitaocima. Tako je Hajim ben David Hajim Davičo, bio taj, koji je prvi izdao knjigu poznatog zemunskog rabina Haj-Alkalaja, knjige pesama poznatog jevrejskog pesnika Nadžare koje su pre toga bile štampane u Safedu i Veneciji u XVI veku. I njegov stric Izrael ben Hajim izdao je u Beogradu jednu od najznačajnijih knjiga — knjigu sarajevskog rabina Davida Parda koja je, kako to stoji na naslovnoj strani bila više puta štampana (u Veneciji tri puta, u Solunu dva puta, u Livornu i Beču po jednom) i svaki put rasprodana. Izrael ben Hajim je izgleda i tehnički uredio knjigu, jer je naslovna strana sasvim različita od ostalih beogradskih knjiga, ona potpuno liči na bečka izdanja Izraela ben Hajima. Porodica Alkalaj bila je u izdavačkom poslu u Beogradu, prisutna skoro ceo jedan vek.

Već pomenuti zemunski rabin Haj Alkalaj, kao preteča cionističke ideje štampano je veliki broj knjiga u mnogim evropskim centrima, a jedna knjiga mu je 1887. godine štampana čak u Bombaju.

Karakter knjiga štampanih u Beogradu pokazuje da su početkom XIX veka beogradski Sefardi bili skloni misticizmu, kabali, da su se pridržavali strogih propisa koji su regulisali ponašanje i molitve u svim životnim prilikama. Na kako je vreme odmicalo i duh evropske kulture nalazio puta i da malih kućica po dorčolskim baštama, tako se menjala i čitalačka publika i njeni zahtevi. Pred kraj veka nisu više bile interesantne molitve za ponoćne rituale koje su se čitale u malim sobama verskih društava oko stare sinagoge na Dorčolu, već postaju interesantni bukvari, udžbenici hebrejskog jezika, pregledi istorije jevrejskog naroda, a 1888. godine počinje da se štampa i prvi časopis na ladinu *El amigo del puevlo* (Narodni prijatelj). Osamdesetih godina XIX veka počinju da se pojavljuju i prva dela sefardske književnosti pisana na srpskohrvatskom jeziku. Krajem XIX i početkom XX veka mladi školovani sefardski intelektualci u Sarajevu i Beogradu počinju da stvaraju jednu novu književnost. Školovani su mahom u Beču, ali i u drugim centrima. Bilo je i stvaralaca koji nisu imali neke velike škole, na primer Laura Papo Bohoreta iz Sarajeva. Ovi pisci su stvorili nov književni rod u krilu sefardske književnosti uvodeći folklor i svetovne teme. Oni su pisali male dramske komade iz svakodnevnog života ili iz života pojedinih biblijskih ličnosti. Pri izvođenju takvih komada korišćeni su muzika i romanse.

Vreme kada se pojavljuju ovi pisci, bilo je vreme prosvetavanja i nacionalnog buđenja. U svim sefardskim sredinama stvaraju se kulturna društva koja kroz svoje programe rade i na prosvetavanju i na negovanju sefardske tradicije. Ovakva društva imale su amaterske pozorišne grupe koje su izvodile dela pomenutih pisaca. Jezik na kome su stvarali ovi pisci, bio je ladino.

Najizrazitiji autori koji su gajili ove novine, bili su Laura Papo Bohoreta koja je često sama za klavirom pratila izvođače svojih pozorišnih komada, Šabetaj Ćain i Avram Kapon.

Šebetaj Ćain, učitelj i rabin, veliki prosvetitelj i reformator, živeo je i radio i u Sarajevu i u Beogradu i u Bitolju. Nekoliko drama je objavio u Beču, na nemačkom.

Početkom XX veka dolazi u Sarajevo iz Bugarske i Avraham Kapon pesnik i dramski pisac, reformator jezika i bogoslužjenja u jednoj od sarajevskih sinagoga. On 1900. godine pokreće prvi sefardski list *La Alborada*. Bio je na ladinu, štampan hebrejskim raši slovima.

Tek posle I svetskog rata pojavile se u Sarajevu jevrejski listovi na srpskohrvatskom i sa tekstovima na ladinu štampani latinicom. To su bili *Jevrejski život* koji je izlazio oko 1924. i u kome su saradivali najbriljantniji intelektualci koje je jevrejska sredina u Sarajevu imala. Ovaj list je izrazito negovao sefardsku tradiciju za razliku od drugog lista *Narodna židovska sviest* koji je uticao na buđenje cionističkih ideja. Posle žičnih polemika među sarajevskim Jevrejima, osnovan je nov list *Jevrejski glas* koji je pomirio obe struje.

U Beogradu su Solomon i Jakov Alkalaj radili krajem XIX veka na prosvetiva-

nju. Jakov je pokrenuo časopis na ladinu pisan hebrejskim slovima, a Solomon je okupio mlade jevrejske i srpske intelektualce oko avangardnog književnog časopisa *Zajednica*. U Beogradu se ladino kao književni jezik gubi već krajem XIX veka. Hajim S. Davičo bio je prvi pisac koji u svojim pričama *Sajlij* obrađuje sefardske teme na srpskohrvatskom i time omogućuje da ova tematika nađe publiku i u širim krugovima čitalaca, van zatvorenog sefardskog sveta.

Ovde smo dali veoma sažet pregled književnog stvaranja među Sefardima u bivšim jugoslovenskim zemljama. Inače, ova izložba je trebalo da se ostvari u saradnji sa Jevrejskom opštinom Sarajevo i da se na njoj prikaže bogat knjižni fond starih hebrejskih knjiga iz biblioteke te opštine. Rat i uslovi u kojima živimo izmenili su koncepciju izložbe, pa tako izlažemo samo fotokopije naslovnih strana knjiga iz vlasništva Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu.

Autor izložbe i tekst kataloga:
Milica Mihailović

Sponzori:

KONI – HOLDING
Beograd

D O M GRAĐEVINSKA RO
Beograd

JACQUES R. BERAHA
Beograd

D. O. AMSJ S. I.

DIZAJN, TEHNOLOGIJA I RAZVOJ,
Predstavništvo Beograd

GATOS – Beograd